

ОТГЛАСИ ЗА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ В РУСИЯ

Христо Дудевски

Тук няма да говорим за традиционните българо-руски връзки — проблем, който отдавна интересува не само българското, но и съветското литературознание. В случая става въпрос за присъствието на една българска тема в творчеството на редица руски писатели от XIX в. в секретните доклади на дипломати и др. Изследването на тоя въпрос открива възможност да се осветли един момент от собственото развитие на руската литература, да се определи оня относителен дял на въздействие, което тя търпи от обществено-историческата действителност на друга страна, частно — от Априлското въстание.

Когато се говори за оценката на Априлското въстание като важно събитие не само в историята на българския народ, но и в решаването на тъй наречения Восточен въпрос в Юго-източна Европа през 1876—1877 г., трябва да се каже, че тази оценка е висока. Още известният наш историк и виден деец на българо-руската дружба проф. Марин Дринов, проследявайки ролята и значението на Иван С. Аксаков за формирането на Българското опълчение, изтъква, че „заветните български надежди в дядя Ивана“ започват да се изпълняват едва „когато през пролетта на 1876 година се вдигна българското въстание...“ И по-надолу уточнява: След въстанието „войната за освобождението на България беше решена...“¹

Много показателно е, че между периодичните партийни издания, които оценяват високо Априлското въстание, се оказва Лениновата „Искра“. През 1901 г. вестникът обнародва статията „България“, чийто автор е българинът Н. Радивоев, член на берлинската група „Искра“, както установява съветският историк А. Шнитман. В същност в статията са коментирани събития, станали у нас по случай 25-годишнината от Априлското въстание. Н. Радивоев открито бичува българската буржоазия, княз Фердинанд, министрите му, които напразно се опитват да превърнат юбилея в царски празник:

„Присъствието на княза и на другите представители на официалната власт в Панагюрище — това свещено място на бившата революционна борба — придаде нежелан характер на тържеството: патриотични речи, военни паради, княжески тостове, банкети — ето какво се разигра тук в деня на юбилея. Затова пък в останалите градове на България юбилеят се отпразнува с дължимата искреност и тържественост и имаше чисто народен характер.“ Не е пропуснато да се посочат кои са истинските наследници и продължителна делото на априлци. „Българската интелигенция — напомня авторът, — носителка на съвременни соц.-дем. идеали, приемаше навсякъде живо участие в празнуването и използваше удобния случай да буди съзнанието на работническата класа. Възкресявайки в своите речи пред народа картините на някогашната героична борба и образите на революционерите-борци за политическа свобода, тя подчертаваше съвременното икономическо робство на работническата класа и зовеше народа да се възползва от добитата политическа свобода за завоюване на икономическа свобода.“²

¹ Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. XIX и XX. Средец, 1886, с. 11.

² Вопросы истории, 1949, № 1, с. 44 (подчертаното от мен — Х. Д.).

Обстоятелството, че Лениновата „Искра“ отделя страници за Априлското въстание и дава подробна политическа характеристика на начина, по който е бил чествуван 25-годишният му юбилей в България, само по себе си е крупен политически факт. Това е може би най-високото международно признание на делото на априлци.

Ние, българите, имаме достатъчно основание да подчертаваме тия оценки за Априлското въстание. . . Впрочем, кога и в кое произведение се появява най-рано темата за Априлското въстание в творчеството на руските писатели?

Този въпрос има своя предистория. От средата на миналия век не единствено ние, българите, проявяваме внимание и траен интерес към Русия и руската литература. Подобен интерес и внимание ще открием в редица изтъкнати представители на руския народ — учени, историци, писатели, политици — към миналото и настоящето на българския народ. На таа именно почва възниква и българската тема в творчеството на руските писатели, в трудовете на учени и дипломати. За неин основоположник се смята руският белетрист А. Ф. Велтман (1800—1870), който през 1843 година в списание „Библиотека для чтения“ обнародва популярната за времето си повест „Райна, королева болгарская“, преработена по-късно от Добри Войников в драматично произведение „Райна княгиня“ (1866). Тук за пръв път прозвучава съчувствието на руския народ към поробения брат — българския народ.

На много по-широк художествен план българската тема е разработена в творчеството на И. С. Тургенев. Става дума за известния му роман „В навечерието“ (1860). Многократно е изтъквано, че в лицето на Дмитрий Инсаров писателят изобразява българина Никола Катранов от Свищов, по-късно студент в Московския университет; установено е също, че Катранов загива при по-други обстоятелства в сравнение с Тургеневия герой, но тава са. . . подробности. По-съществено е, че любовта, съединила Инсаров с Елена Стахова, девойка от дворянско семейство, впоследствие прераства в любов към поробената братска страна отвъд Дунава. Елена продължава пътя си за България, уверена, че там сега са нужни „съзнателно-героични натури“.

И още нещо. В идейната характеристика на Инсаров, дадена от Тургенев изключително по пътя на духовното прозрение,¹ лесно се откриват черти, които ще се окажат типични за революционера през 70-те години. Така например още в първите беседи с Елена Инсаров рязко осъжда практиката на лично отмъщение, изтъквайки на преден план идеята за всенародно въоръжено въстание. Бих добавил, Инсаров е категоричен:

„ . . . Въпросът не е за лично отмъщение, когато става дума за народно, общо отмъщение. . . или не, тази дума е неподходяща. . . , когато се касае за освобождението на народа. Едното би прецило на другото.“

Според мен в тия редове е заключен дълбок исторически смисъл. Инсаров се оказва не някаква абстракция, напротив — Тургенев го пресъздава в убедителна национална „рамка“, с вешо проникване в мислите, чувствата, стремежите на тоя прокуден от турската власт млад българин. По-нататък следва уточнение. Инсаров гледа на освобождението на родината си като на общонародно дело. На Елена Стахова той казва: „Вие току-що ме питахте обичам ли родината си. Какво друго може да се обича на земята? И когато тая родина има нужда от тебе. . . Забележете: последният селянин, последният бедняк в България и аз — ние желаем едно и също. Всички имаме една цел. Знаете ли каква увереност и сила дава това!“

По-ясно не би могло да се каже. Априлското въстание изцяло ляга върху плещите на „последния селянин, последния бедняк в България“. То показва на цял свят на какво е способен един народ, решил да отхвърли от себе си веригите на чуждото подтисничество.

Кървавото потушаване на въстанието, кланетата в Батак, Перущица и другаде, пожарищата и разправата с българското население, както е известно, предизвикват негодуванието на прогресивната общественост в Европа. Специално в Русия се изгражда истинско народно движение за освобождението на поробените славянски народи на Балканския полуостров.

¹ Вж. С. М. Петров, И. С. Тургенев. Творческий путь. М., 1961 с. 334—344.

Априлското въстание заема значително място в творчеството на руските писатели. Естествено най-много откликват неговите съвременници, преживели непосредствено възторжените очаквания от въстването на руската армия на българска земя — В. М. Гаршин и В. И. Немирович-Данченко. За Априлското въстание почти не се пише през епохата на буржоазното владичество и едва след народната победа съветските писатели, посещавайки местата, където се е разиграла трагедията на априлци през 1876 г., създават произведения, в които обикновено съчетават двете теми — за Априлското въстание, разглеждано често като прелюдия към втората тема — освободителната Руско-турска война от 1877—1878 г.

Всрещаме съвременниците общественият резонанс от Априлското въстание е изключителен. Освен в художествената проза — разкази и романи — то намира силен отглас в поезията, публицистиката, в служебните (дипломатическите) доклади, дневниците. На всички тия източници днес трябва да се гледа като на документи от епохата. Макар немного на брой, те са достатъчни да възкресят ония паметни дни с извънредно важни подробности, живи детайли. Те имат особено значение, доколкото ни помагат да видим истината за въстанието и преди всичко — истината за неговото жестоко потушаване.

Такъв документ например е докладът на руския вицеконсул А. Н. Церетелев (от 24 май 1876 г.), изпратен от Одрин до руския посланик в Цариград граф Н. П. Игнатиев. Ето началото:

„Още не е дошло време да посочим всичките загуби, понесени от България, понеже те растат бързо. В момента броят на опустошените и поразени изцяло села възлиза на 110—120, между които има и такива с по две и три хиляди жители. Би било невярно, ако смятаме, че населението на тези села, които са престанали да съществуват, е било по-малко от 75 000 души. Броят на убитите българи възлиза на няколко хиляди, остатъкът от населението гине в затворите, скита по полетата или е преследвано като диви зверове. През първите дни на кланетата повече от 4000 селяни избягали в Пловдив. Там те умират от глад. Множество деца били пленени от турците и ходжите се опитват да ги направят мюсюлмани.“

Нещо от революционната дързост на въстаналите „прости орачи и копачи“ е изпълнено в доклада на руския консул. С мъка, с пламенно негодувание той рисува картините на разгромяния, но непобеден български народ:

„Иниженери, пристигнали неотдавна от София, разправят сърцераздиращи подробности: големи села като Ветрен представляват купища от развалини: изгладнели деца идват да молят за хляб; виждат се хора, на които турците са отрязали носа и ушите. . . Разказът за извършените жестокости потресе сърцето.“ И накрая обобщението: „Загубите, които понесе България за няколко седмици, надминават положително тези на Херцеговина. Така не само спестяванията на една богата страна, натрупани в течение на години, не само хубавите стада, солдните строежи и реколтата от цяла година бяха загубени, а най-вече грамадният капитал, който представлява трудът на всички тези убити, затворени, изцяло разнебитени хора. Това съставлява неповторима загуба на страната и то ще се почувствува тежко от хазната на отоманското правителство.“¹

Коментарът в случая е напълно излишен. Бих добавил само това: цитираният откъс не е художествена проза, но с изнесените неподправени факти звучи с особена убедителност и реалистична простота. Има нещо безкрайно мило в дълбокия хуманизъм, с който са разобличени палачите на нацията.

Същия тон ще доловим и в друг оригинален документ на А. Н. Церетелев — в шифрованата му телеграма (от 7 юли 1876 г.) до граф Н. П. Игнатиев в Цариград (текстът се пази в архива на Найден Геров, II, с. 192, док. № 194):

„Навсякъде турците вършат злодеяства, разоряват християните, отличат добитъка им, принуждават ги да обработват земите на бейовете. Има стотици арести. Конфискуват имотите и ги продават. В затворите изтезания и невъобразими зверства. Жените и децата са без покрив

¹ Дружба през вековете. Историко-литературна летопис. Съставители: Ст. Великов, Ц. Генов, Хр. Дудевски, П. Панайотов. С., Изд. на НС на ОФ, 1967. с. 75.

и храна. За в бъдеще нишета и глад. Пашата признава своето безсилие. Задължен е спяно да се подчинява на комисията. Консулите негодуват, но са отпуснали ръце, тъй като не получават подкрепа от посолствата. . .⁴

В пресата аналогични дописки за зверствата, извършени спрямо българския народ, изпраща и Мактахан (1844—1878), военен кореспондент на английския в. „Дейли нюз“.¹ Те са адресирани от Пловдив, Пазарджик и други огнища на въстанието. Неговият глас бива чул в Европа.

Тежката участ на българите отново привлича вниманието на И. С. Тургенев. Западноевропейската и руската периодика му поднася потресни факти. Отвратен от политиката на официална Англия, той създава знаменитата си разобличителна балада „Крокет в Уиндзор“:

В Уиндзор кралицата днеска следи
как знатните дами се страстно увличат
в модерна игра, непозната преди —
крокет се играта нарича.
Подхвърлят те топките с радостен вик
в кръга, отбелязан със бяло.
Кралицата гледа засмяно, но в миг
замлъква. . . с лице побледняло.

Тук авторът артистично мени тона на „повестуването“. С убийствена сатира той рисува провинциите на въстанието. Християнска Европа се забавлява по твърде странен начин:

Наместо топките гладки, уви! —
с лопатките, тласкани ловко,
тя вижда: търкалят се много глави,
потънали в кървава локва.

Глави на девойки, жени и деца,
прехапали устни мъчително,
със зверски нарязани сини лица,
със ужас, застинал в очите.

И ето, с лопатката в смела ръка
прекрасната шерка на краля
една от главите в самите крака

на майка си в миг дотъркаля.
Глава на детенце със меки коси,
с уста, що пелтечи, проклина.
Извика кралицата, погледът син
нож вниза в сърце ѝ застинало.

Последните стихове са пълни с изгарящ гняв, с остро негодувание. Кралицата призовава реките на Британия да измият кръвта от нейната мантия, ала. . . отнякъде като ехо се чува отговор:

Не, Ваше Величество, детската кръв
не ще да измиете никога!

Една много важна подробност: в едно от писмата си до княгиня Черкаска Тургенев се оплаква, че в. „Дейли нюз“ отказва да помести „Крокет в Уиндзор“, макар в Европа още да не са престанали протестите за продължаващите зверства в България. „Българските безобра-

¹ Вж. сб. Освобождение 1877—1878. Осемдесет години. С., „Български писател“, 1958, с. 51—62.

ия — завършва Тургенев — оскърбиха в мене хуманните чувства: те едвам живеят у мен, и ако на това не може да се помогне освен с война, тогава нека да бъде война.”

Темата за Априлското въстание зазвучава в лириката и на такъв своеобразен поет като Я. П. Полонски. На страданията на българите той посвещава поемата „Келист“, появила се в печата малко преди 1876 г., а узнал за въстанието, той твори втора (продължение) под наслов „Старата борба“. Много интересни са стихотворенията му „Там“ и „Българка“, отразили чувствата и мислите му след разгрома на въстанието. Полонски, както и много други негови съвременници, не скрива убеждението си, че спасението на „потопения в кръв народ ще дойде не от Англия, Австрия, папата. . . , а единствено от Русия“. За него нашата страна е „родна България“.

По-друг тип отношение към Априлското въстание и към тъй наречения „Восточен въпрос“ показва Ф. М. Достоевски. И двете явления той ги разглежда заедно и в контекста на европейския освободителен процес. Специално темата за Априлското въстание не просто навлиза в публицистиката и художествената му проза, а ако си послужи с думите на Д. С. Лихачов, тя се трансплантира в самата сърцевина на неговата социално-нравствена философия, в политическите му възгледи, в естетиката му. Така в „Дневник на писателя“ от 1876—1877 година Достоевски отделил стотици страници за мъчениците от Априлската епопея в България. При това той не толкова скърби за скъпите и невинни жертви, но страстно дири причините за тия нечуждени по своята жестокост кланета и ги открива в икономическата основа на буржоазната цивилизация на Европа. И България е една от жертвите на тая цивилизована варварщина! Достоевски често не сдържа гнева и презрението си:

„О, тези високи интереси на европейската цивилизация, най-после търговията, мореплаването, пазарите, фабриките — какво може да стои по-високо в очите на Европа? Това са интереси, до които ние не можем да се докоснем не само с пръст, но и мисъл, но — но да бъдат проклетите тези интереси на европейската цивилизация, ако за запазването ѝ е необходимо да се дере кожата на хората. . . Но това е факт: за запазването ѝ трябва да се дерат кожата на хората.“

Достоевски заедно с целия български народ и всички най-здрави умове на Русия (Л. Н. Толстой, проф. Д. Менделеев, проф. Мих. Драгоманов и др.) е вярвал, че единствено руският народ ще ни помогне да се освободим. Ето защо към събитията през април 1876 г. той се връща и в романа „Братя Карамазови“ (1879—1880). В това отношение някои страници в „Дневник на писателя“ могат да се четат като коментар към „Братя Карамазови“. Какво имам пред вид?

Преди всичко идеята на Достоевски, че няма тиранин, който да бъде оправдан. Именно в „Дневник на писателя“ великият полифоник изразява категорично вярата си в краха на всяка тирания, идеята, че бъдещето принадлежи на Човека, на освободения от социални и духовни вериги Човек, „каквото и да става“.

„Да наречем нещата с имената им. Да се убие човек в някоя гора, била тя Бондийската гора или Черна гора, е престъпление; да се избие един народ в друга гора, която се нарича дипломация, е също престъпление.“

И работата е там, че това престъпление е по-голямо.

Само по-голямо и нищо друго. . .

. . . Оттук и нещата, които стават в България.

Къде ще спрат?

Кога ще свърши мъченичеството на този малък героичен народ?

Време е цивилизацията да издаде своята величествена забрана да продължава така.

Ние, народите, заповядваме на правителствата да издалат тази забрана.

Обаче ни се казва: вие забравяте, че съществуват „въпроси“. Да се убие един човек е престъпление, да се избие един народ е „въпрос“. Всяко правителство си има свои въпроси. Русия има Цариград, Англия има Индия, Франция има Прусия, Прусия има Франция.

Ние отговаряме: човечеството има също така свой въпрос. И този въпрос е по-голям от въпроса за Индия, за Англия и Русия: това е детенцето в утробата на майката.

Да заместим политическите въпроси с човешкия въпрос. Цялото бъдеще е там.

И нека го кажем: това бъдеще ще настъпи, каквото и да става. . .

Позволих си да цитирам повече страници от „Дневник на писателя“, първо, защото те са слабо познати на днешния читател; и, второ, с патоса на своето отрицание (у Достоевски отрицанието на една идея винаги е свързано диалектически с утвърждаването на друга) тия страници пряко ни въвеждат във философско-нравствената и „богоборческата“ проблематика на романа „Братя Карамазови“.

И тъй в условията на реакционна царска Русия, в атмосферата на откъснатост от прогресивните сили в съвременното общество, на отчужденост, Ф. М. Достоевски замисля да напише голям роман за моралната виновност на един от героите пред съвременниците си. Но, както често се случва в практиката на великия реалист, с разгръщането на сюжета първоначалният проблем се подменя с проблема за греховността на цялото човечество, Дмитрий Карамазов добива ореола на невинен мъченик за вселенските грехове.

И ето в главата „Бунт“, когато трябва да илюстрира образно (в контекста това значи полемично да защити) философската идея-мисъл за нуждата от възмездие за всяко престъпление Достоевски включва в структурата на романа ситуации от Априлското въстание, предадени му от очевидци. Имам пред вид сцената, когато Альоша и Иван Карамазов разговарят за страданията на човечеството и за страданията на детето по-конкретно. Тук именно Иван Карамазов, за да бъде явно по-убедителен, вмъква в беседата-диспут онова, което е чул от един българин за кланетата в България: „Наскоро един българин ми разказваше в Москва как турците и черкезите там, у тях в България, повсеместно злодействуват, страхувайки се от общо въстание на славяните, т.е. горят, колят, изнасилват жени и деца, заковават с гвоздеи ушите на арестуваните за стените и ги оставят така до сутринта, а на сутринта ги бесят, всичко не можеш и да си представиш... Тези турци между другото със сладострастие са мъчили децата, като са започвали с изваждането им с нож от майчината им утроба до подхвърлянето на кърмачетата нагоре и ловенето им на щик пред майчините им очи. Но ето обаче една картина, която ме заинтересува. Представте си кърмаче в ръцете на разтрепераната майка. Около нея са влезлите турци. Те започват весела игра: милват детенцето, смеят се, за да го разсмеят, успяват, детето се размива. В тази минута турчинът насочва към него пистолета, няколко сантиметра далеч от лицето му. Детето се смее радостно, протяга ръчичките си, за да хване пистолета, и изведнъж артистът дръпва спуска право в лицето му и му раздробява главичката... Художескено, нали?“

Забележете, този разказ за турските зверства в България Достоевски поставя в романа в непосредствена връзка с темата за своеволията, които вършат в Русия „вътрешните турци“ — става дума за генерала-помещик, който пуска кучетата си, за да разкъсат малкото селско дете. Аналогията между двата случая се налага от само себе си. Според Достоевски сходните социално-исторически условия в крепостническа Русия и поробена България неизбежно създават сходни типове, типове на изверги и за да ги няма, те трябва съзнателно да бъдат унищожавани. Насилниците трябва да погинат от насилие. „Да се застрелят!“ — заявява Альоша на Иван Карамазов как да постъпи с мъчителите на човешкия род. Това е извод, който в определена степен не се съгласува с някои непротивленчески възгледи и проповеди „во Христе“ на Достоевски, но той е направен, както вляхмех, в твърде неприкрита, полемична форма.

И друго. За нас днес има особено значение обстоятелството, че темата за Априлското въстание Достоевски въвежда в творчеството си, разглеждайки я в контекста на световния освободителен процес. Това оказва положително въздействие върху неговите крайни изводи, станали кръстовище и на други идейни, политически, философски и прочее творчески търсения.

В бъдеще специални изследвания ще установят историческите параметри, ще открият дълбоките основания на темата за Априлското въстание. Тук искам повторно да отбележа огромното значение на нейното художествено присъствие в творчеството на И. С. Тургенев, Я. П. Полонски, Ф. М. Достоевски и др. Далеч съм от мисълта, че са привлечени всички материали, предимство е дадено на тези, бележещи етап или важен момент в собственото развитие на авторите им.

Подвигът на априлци няма да помръкне в съзнанието на поколенията. Те издигнаха името на българина, доказаха пред света, че той е достоен да бъде господар на земята си, да реди живота си съгласно с националните традиции и исторически потребности. От личния си опит българският народ се убеди, че пътят към свободата е там, където е битката. И честит е всеки, който участва най-активно в тази битка.